

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

К. П. Бунятян, В. М. Зубар, С. І. Селицька

*ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.
ПРОБНИЙ ПІДРУЧНИК ДЛЯ 6 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ
К., 1997. - 240с.*

За останні роки надруковано чимало наукових, науково-популярних праць та посібників як з історії України, так і всесвітньої (у тому числі, стародавньої) історії. Але, на превеликий жаль, переважна більшість з них, незважаючи на проголошуваний авторами принцип "історичної правди", насправді несуть в собі, як вже справедливо зазначалося у пресі¹, нову історичну міфотворчість, замість старої, що була притаманна радянській історіографії. Розібратися в цьому хаосі недоведених фактів, псевдоісторичної дезінформації та умоглядних побудовань — несила не тільки юному читачеві, але й дорослому.

Тому з великою радістю й маю зараз нагоду репрезентувати книжку, авторам якої, на мій погляд, вдалося подолати як моральну застарілість усталених методологічних поглядів, так і шат супермодерної сенсаційності у запереченні того раціонального, що було нароблене нашою історичною наукою раніше. Мова йде про пробний підручник для 6 класу середніх загальноосвітніх шкіл "Історія стародавнього світу" (співавтори — К. П. Бунятян, В. М. Зубар, С. І. Селицька).

Довгий час з історією стародавнього світу учнівська молодь знайомилася із відомого не одному поколінню школярів підручника Ф. П. Коровина. Але його 5-те видання, перекладене українською мовою², вже не відповідало зростаючим вимогам часу, незважаючи на науково-методичне доопрацювання і залучення різноманітних цікавих ілюстрацій, бо продовжувало ґрунтуватися на абсолютизації класової боротьби як рушійної сили історії і догматичній оцінці суспільно-політичних явищ Стародавнього світу. Спроба відійти від застиглих канонів і запропонувати шкільний курс історії стародавнього світу з більш світоглядним та культурологічним відтінком було здійснене 1994 року³. Але порівняно з працею Ф. П. Коровкіна, цей підручник не показав ні глибокої обізнаності з проблематики, ні хисту у поданні конкретного матеріалу. Зрозуміле бажання якомога дохідливіше донести *о юного читача нелегкий матеріал, проте, призвело до того, що запропонований текст було настільки спрощено і звільнено від багатьох важливих подій, дат, явищ та осіб давньої історії, що він ніяк не міг відповідати рівню учня 6-го класу середньої школи.

Вигідно відрізняється від цих видань праця, яка рецензується. Можна із впевненістю сказати, що це підручник нового покоління — як з концептуально-методичного і виховного, так і з суто формального (зображального) боку (добір ілюстрацій, макетування, поліграфічна культура). Відразу треба підкреслити, що важливу роль в цьому, безсумнівно, відіграло те, що підручник написаний у творчій співдружності двох відомих вчених — д. і. н. В. М. Зубаря і к. і. н. К. П. Бунятян, відомих багатьма працями з давньої історії та археології, і досвідченого педагога С. І. Селицької, яка має неабиякий досвід викладання подібного курсу в школі і добре розуміється на проблемах і вчителя, і учня, що

виникають при поданні та засвоєнні такого складного і насиченого предмета, як історія Стародавнього світу.

До головних якісних рис видання, на мій погляд, слід віднести: 1) відсутність заполітизованості, неупередженість та виваженість у характеристиці давніх суспільств, сучасне визначення їх сутності; 2) зміщення уваги у викладанні матеріалу до висвітлення культурних досягнень давніх цивілізацій, духовного світу людей минулих епох; 3) вдале і тактичне вмотування в мозаїку подій Стародавнього світу процесів, що відбуватися у той час на теренах України з підкресленням їх органічного взаємозв'язку; 4) не декларативну, а співбесідну, довірчу манеру спілкування з юним читачем, що дає можливість авторам про складні і навіть дискусійні проблеми курсу говорити водночас і серйозно, і дохідливо; 5) широку ерудицію авторів, їх гарний смак та винахідливість у поданні як текстового, так і зображального матеріалу, і нарешті, — це треба підкреслити окремо — правильну, просту і виразну мову підручника, без зайвої красивості та патетики.

Перегорнемо сторінки підручника. Він починається зі "Вступу" (с. 5—9), в якому юному читачеві розкривається поняття історії та інших наук, що допомагають відтворювати історію людства в усіх її проявах. Подальший розділ, що включає до себе 3 уроки (1—3), розповідає про сучасні наукові уявлення щодо виникнення людини та її розселення на Земній кулі (с. 10—19). Розділ 2-й "Первісний лад" (с. 20—35) поділений на 4 уроки (4—7), на яких учні дізнаються про появу "homo sapiens" (від якої, власне, і йде відлік людської історії), народження первісного мистецтва, основні риси первісної родової общини, переломний момент в існуванні найдавніших суспільств, викликаний виникненням землеробства і скотарства.

Дуже доцільним видається тут урок 6-й "Давні землероби й скотарі на території України", в якому, зокрема, подається дійсно науково обґрунтована, а не умоглядна характеристика своєрідного явища Трипільської культури. На відміну від легковажних тверджень, що трипільці були найдавнішими предками "слов'ян-праукраїнців", автори справедливо зазначають: "Трипільська культура залишила яскравий слід на українській землі. Тому деякі схильні вбачати в її носіях давніх українців. Але це не так. За тисячі років, що минули з часу існування Трипільської культури, через нашу землю пройшло багато народів, не один раз змінювався склад населення. Українці належать до кола слов'янських народів. А слов'яни постали на історичній арені значно пізніше" (с. 32).

Дуже важливим є і урок 7, на якому учні повинні засвоїти основи хронології, щоб краще орієнтуватися в подальшому розгляді історичних подій та явищ.

Розділ 3 відведений характеристиці найдавніших держав Стародавнього світу — цивілізацій Передньої Азії, Східного Середземномор'я, Єгипту, Індії та Китаю. З двадцяти уроків розділу (8—27) цьому присвячено дев'ятнадцять. Розділ займає третину загального обсягу підручника, що цілком зрозуміло, бо історія Стародавнього Сходу — це не тільки історія найдавніших держав і міст, ає й разом з тим — один з найважливіших етапів у культурному розвитку людства, епоха появи писемності, різних наук, літератури, філософської думки, архітектури тощо. Все це на широкій фактологічній базі і розкривається авторами окремими тематичними уроками, а потім підсумовується. Після ретроспективного знайомства зі специфікою кожної з п'яти перших людських цивілізацій — Месопотамської, Єгипетської, Харалпської, Індійської та Китайської, на окремому уроці (урок 25, с. 99—102), учням пропонується узагальнення тих позитивних і негативних рис, які були притаманні цим найдавнішим державоутворенням загалом. Завершує розділ урок 27-й, що зі

Сходу переносить юного читача до Європи, а потім предметно — до території України, щоб у порівнянні показати, з яких причин суспільний розвиток проходив тут дещо повільніше, й накреслити картину життя давнього населення території України у III— II тисячоліттях до н. е.

У розділі 5-му, що складається з 5 уроків (41 — 45), докладно розповідається про істотні зміни, що сталися в господарстві, культурі та побуті племен, які населяли тоді широкий обшир лісостепової і степової смуг території України, дається детальна та різнобічна характеристика історії й культури киммерійців та скіфів, а також античних держав Північного Причорномор'я. Ця докладність цілком зрозуміла, бо відповідні розділи у наявних курсах історії України не дають школяреві ясного і правильного уявлення ні про своєрідність скіфської культури, ні про значення осередків античної цивілізації на півдні нашої Батьківщини — Ольвії, Тіри, Херсонесу, Боспору, що відіграти значну роль в історичній долі давнього населення України, відчутно вплинули на його економічний та культурний розвиток, збагатили передовими досягненнями античного світу. Певний, що введення такого розділу в шкільний курс "Історії стародавнього світу" давно назріло. Розміщення його після 4-го розділу є цілком логічним, бо далека середземноморська античність стає близькою і зрозумілою нашому учню завдяки знайомству з давньогрецькими пам'ятками, відкритими на території України. Дехто, напевне, взагалі вперше дізнається з цього підручника про те, що антична ойкумена сягала у давнину і наших країв.

Саме "класичній стародавності" — розвитку античної цивілізації Давньої Греції і Давнього Риму, досягнення яких лягли в основу європейської культури, присвячені розділи 4-й (уроки 28—40) і 6-й (уроки 46—61). Немає сенсу переказувати зміст цих розділів. Як історик, який сам займається питаннями античної археології і культури, можу засвідчити, що у цих розділах автори постаралися якомога рельєфніше показати становлення, розквіт та занепад античного світу від виникнення кріто-мікенської культури до падіння Римської імперії у V ст. н. е. Поза увагою авторів не залишилися жодна важлива подія, що була етапною на цьому шляху тисячоліть, жодна яскрава особистість, на яких так був багатий античний світ. Велику і, відзначу, належну увагу приділено в цих розділах висвітленню внеску античності у загальносвітову культуру. Але приваблива, виграшна сторона античності, що породила нечуваний злет людського духу, не завадила авторам дати їй сувору оцінку як доби жорстоких воєн і експлуатації людини людиною, тобто рабства, яке в Римі, з усіх держав давнини, набуло найбільшого поширення.

Автори справедливо вважають, що "історія населення території України тісно пов'язана з головними подіями грецької та римської історії" (с. 221). Про це вже говорилося при розгляді попередніх розділів, ця ж теза на конкретних прикладах розкривається і в кінці книги (уроки 58— 60). Тут йдеться про походження і поширення християнства, долю давнього населення України у перші сторіччя нашої ери, розповідається про бурхливі події епохи Великого переселення народів, що відчутно торкнулося і нашої території, — припинили існування більшість античних держав Причорномор'я, назавжди зникли у вирі історії скіфські та сарматські племена, пройшли по південноукраїнських степах готи, а згодом гунни.

Руйнівна лавина численних варварських племен змела з карти Європи й колись наймогутнішу її наддержаву - великий Рим. На руїнах римського світу поступово народжувалася нова цивілізація — середньовіччя. Тому падіння Римської імперії у 476 р. вважається кінцем епохи стародавньої історії. Цією ж подією, звичайно, закінчувалася і шкільна програма предмету, що розглядається. Автори ж нового підручника дещо відступають від цієї традиції і на останньому уроці курсу

(урок 61, с. 227–231) ведуть розмову про походження наших безпосередніх предків — слов'ян, залучаючи до цього писемні та археологічні джерела і завершуючи її розповіддю про виникнення у Подніпров'ї полянського союзу племен на чолі з легендарним князем Києм.

Гадаю, що вони мали таке право, бо підручник розрахований насамперед на учня української школи, і він має знати, засвоюючи курс історії стародавнього світу, яким чином на тлі розвитку і загибелі давніх цивілізацій з'явилися на історичній арені й наші пращури, як почався їх тернистий шлях до самоусвідомлення як нації і своєї власної державності. Тому ті спеціальні розділи у книзі, що торкалися історії давнього населення України і на яких я вже наголошував, тут одержують і хронологічне, і виховне завершення.

Цей методичний підхід, застосований авторами підручника, можна сміливо назвати новаторським. В той же час, він має глибоке коріння у вітчизняній історіографії. Як відомо, видатний український історик М. С. Грушевський, котрий плідно працював над створенням капітальної праці з вітчизняної історії, всебічно розробляв і багато важливих проблем історії світової. Розуміючи необхідність курсу "Всесвітньої історії" рідною мовою, що був би приступний масовому українському читачеві, він підготував і видав низку праць, які охоплювали час від початків людської цивілізації до кінця XIX ст., і у тому числі історію Стародавнього світу. Будучи переконаним прихильником не локального висвітлення історії свого народу, а лише в органічній взаємодії з історією інших країн і народів, в передмові до цього видання він писав: "Всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів" ⁴. Гадаю, що ці слова можна було б з повним правом поставити на початку розглядуваної праці як епіграф, що добре відбиває її суть.

Закінчується ж вона дуже повчальними "Підсумками" (с. 232–236). У них автори приходять до висновку, що на непростому і далеко не прямому тисячолітньому шляху було три головних суттєвих зрушення, які кожного разу надавали енергійного імпульсу розвитку історії людства. Це, по-перше, виникнення самої людини і людського суспільства, по-друге, — зародження землеробства і скотарства, перехід від привласнюючого до відтворюючого типу господарства, винайдення секретів обробки металів, ткацтва, виготовлення глиняного посуду і, по-третє, — формування перших держав.

Вище я репрезентував насамперед текстову частину підручника. Але дуже важливе інформаційне навантаження у ньому несе і суто зображувальний момент. Велика кількість вдало і зі смаком підібраних ілюстрацій (фото, малюнки, плани, карти, хронологічні таблиці і т. п.) є самостійною і надзвичайно цікавою частиною підручника. Надійною ланкою, що зв'язує текстову і зображальну частини праці і полегшує засвоєння програми, слугують забрані у червону рамку і набрані відмінним від тексту шрифтом матеріали. Вони містять фрагменти з справжніх документальних джерел з історії давнини, перекази міфів, опис деяких найважливіших подій та уривки з віршів українських поетів, що живо ілюструють ту чи іншу тему уроку. Принагідне треба сказати і про високу поліграфічну культуру видання взагалі — використання різноманітних кольорів, багатой шрифтової графіки, розміщення ілюстрацій тощо. Це, в першу чергу, допомогло обрати зручну і наочну форму подання матеріалу і зробило більш стрункою структуру кожного уроку. Як приклад — друкування найбільш суттєвих положень блакитним курсивом під знаком оклику; поділ тексту уроку на окремі блоки, початок яких вирізняється жирним шрифтом, та розміщення в кінці кожного уроку спеціально оформленого стовпчика запитань "Перевір себе", що спрямований на закріплення учнем вищевикладеного матеріалу.

В кінці підручника вміщено короткий тлумачний словничок основних понять, з якими знайомиться учень в ході опанування курсу, а також список науково-популярної літератури, покликаної допомогти школяреві та вчителю при підготовці до уроку і позакласних занять.

Для самостійних або контрольних робіт, а також для опрацювання вдома до підручника пропонується окремий додаток "Робочий зошит" з історії Стародавнього світу, в якому підібрані запитання для розвитку у юнацтва логічного мислення та кмітливості, а також пов'язані з матеріалами програми тематичні тести, ребуси, загадки і кросворди.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна з повною відповідальністю зазначити, що книга К. П. Бунятян, В. М. Зубаря, С. І. Селицької "Історія стародавнього світу" і щодо змісту, і щодо форми безперечно відповідає основним завданням сучасного підручника для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Разом з тим, у мене як рецензента, при уважному прочитанні праці виник ряд зауважень та побажань, які я у порядку товариської критики і хочу тут привести.

Перший і найважливіший, на мій погляд, недолік запропонованого курсу полягає в тому, що авторам не вдалося виразно і переконливо показати причини і процес розкладу первісної общини, соціального розшарування в давньому суспільстві, виділення приватної власності, зростання майнової нерівності, появу влади родової аристократії і перехід від привласнюючої до відтворюючої форми господарства як визначальної передумови виникнення держави, тобто коротше, — перехід людства від общини до держави. Звісна річ, що ця проблема — глобальна для історії Стародавнього світу, і підручник — не місце для її вирішення, та все ж, незважаючи на складність подання такого матеріалу учневі — він має бути викладений об'єднано і дохідливо. На жаль, ясного уявлення з цього найважливішого питання розглядувана праця не дає або ж дає неповно.

Було б великою несправедливістю вважати, що автори зовсім не торкатися окреслених питань на сторінках своєї книги, але їх думки і узагальнення з цього приводу розпорошені по різних розділах, замість того, щоб бути зібраними у систему в кінці 2-го або на початку 3-го розділу. У вступі ж до 3-го розділу про вказану проблему говориться надто стисло: "Поступово землеробські общини об'єдналися в державу. Первісний лад змінився державним" (с. 36).

Даті, коли розглядаються конкретні давні суспільства, вже коротко йдеться про (як само собою зрозуміле) виникнення соціальної нерівності в нетрях родових общин (с. 118, 158), про зосередження влади в руках вождів і жерців (с. 38), про те, що виникнення держави скрізь супроводжувалося і виникненням експлуатації людей (с. 101), тобто "поділом суспільства на керівних і підлеглих, на багатих і бідних, на вільних і затежних, вільних і рабів" (с. 83), а також появою міст (с. 99). Але відсутність відповідного параграфа із постановкою та терпеливим роз'ясненням проблеми не дає учневі відповіді на питання, чому ж первісна община у своєму еволюційному поступові прийшла врешті-решт до держави.

Виходячи з цього, я б запропонував авторам матеріалі, викладений в уроці 1 "Лічба часу в історії", перенести до "Вступу", де він займав би більш виправдане місце, а вивільнене місце присвятити докладнішому висвітленню теми "Розклад первісної общини. Людство на порозі державності".

Другий важливий момент, на якому б хотілося наголосити, — це слабкий інтерес авторів до економічного та правового підґрунтя існування найдавніших держав Європи та Сходу. Безумовно, місто було "основною прикметою держави" (с. 99), але ж не єдиною. І говорячи про роль писемності як ще однієї ознаки держави (с. 100), мабуть, потрібно акцентувати не тільки на тому, що вона стає поштовхом до розвитку науки, а на тому, що вона дає людині змогу створити писані закони,

зводи правових звичаїв, судові кодекси, за якими жили найдавніші держави, здійснювалося управління ними, регулювалися взаємовідносини правителя та його підлеглих. Ще одним найсуттєвішим фактором в історії найдавніших держав (або міст-держав) була торгівля, активний розвиток якої призвів до появи монети (як мірила вартості і засобу обігу) і грошового господарства взагалі, взамін худоби, знарядь праці, прикрас, металевих зливків і т. п., що застосовувалося раніше. Гроші також є однією з характерних ознак держави, як і право, тому на цьому питанні треба було б зупинитися дещо докладніше, а не поспіть (с. 120).

І, нарешті, третє моє зауваження — в підручнику дуже помітним є нахил до більш детального висвітлення питань історії і культури Давнього Риму (16 тем), порівняно з Давньою Грецією (13 тем), в якому немає історичних або культурологічних підвалін. Це призвело до того, що в тексті, наприклад, не знайшлося місця для опису доленосної не тільки для Греції, а й всієї Європи Марафонської битви, досить сухо сказано про легендарні Фермопіли, навіть не наведена дата битви при Платеях та повернення Олександра Великого в Межиріччя з походу до Індії, але подаються перенасичені датами відомості про усі завоювання республіканського та імператорського Риму (с. 202) і наводяться роки правління усіх без винятку римських імператорів (с. 215), що зовсім необов'язково для учня 6 класу. Культурі Еллади присвячено 3 уроки (36—38), а Риму — 4 (55—58), причому багату грецька міфологія і релігія охарактеризовані такими скупими мазками (с. 137—138), на які вони не заслуговують. Немає в "грецькому" розділі і конче необхідної таблички з переліком головних богів та їх функцій, як це дуже доречно зроблено в "римському" (с. 218). На жаль, дуже цікавий за тематикою урок "Життя та побут у давньому Римі" (с. 196—199) не має аналогу у попередньому розділі, і дізнаючись, скажімо, про сім'ю та освіту римських громадян, учні залишаються незнайомими з сімейними традиціями Греції та принципами навчання, виховання еллінської молоді, знання яких стато б у принаді і сучасному школяреві.

Нарешті, хотілося б два слова сказати про додаток до підручника. Незважаючи на ті позитивні, корисні риси "Робочого зошита", про які я вже говорив, він все ж, відверто кажучи, значно програє як у змістовному, так і в зображальному значенні, порівняно з наробленим у цьому напрямку досвідом. Йдеться про "Робочий зошит з історії Стародавнього світу" (у 3-х частинах), талановито розроблений Ольгою Малій у творчій співдружності з художником Михайлом Євшиним⁵. Якщо зіставити рецензований зошит 1997 р. з цим, а також з принципами побудови аналогічних зошитів з податих історичних дисциплін, що вивчають у середній школі, скажімо, з дуже насиченими і цікавими працями К. О. Баханова⁶, то це буде не на користь першого. Думаю, що останнє слово в оцінці підручників має бути за педагогами та учнями, бо їм, а не рецензенту доведеться працювати з ними й обирати кращий та зручніший. Але, погодьтеся, бачити на сторінках робочого зошита з історії стародавнього світу людський ніс, кобру, електричний фен, водопровідний кран, кеди, батон, сільський тин і відомого мультперсонажа крокодила Гену (!), навіть у вигляді д статей ребусів та загадок, і не знайти в ньому жодної з величних споруд давнини, ані портрету якоїсь визначної людини, ані карти військових походів — принаймні дивно. Мені видається, що було б доцільним затвердити рецензований підручник вже не як пробний, а основний, а як робочий зошит до нього — пралю О. Матій.

Вислоатені тут зауваження та побажання нітрохи не зменшують основних і очевидних достоїнств вельми корисної і своєчасної праці К. П. Бунятян, В. М. Зубаря, С. І. Селицької. Ця праця — репрезентована книга — приклад водночас серйозного і легко засвоюваного підручника, що ґрунтується на сучасному і всебічному знанні матеріалу і великому науковому та педагогічному досвіді авторів.

- ¹Толочко П. П. Передмова до "Давньої історії України". К., 1994. Кн. 1. С. 5
7; Толочко П. Г. Традиції державно-політичного розвитку в Україні // Київська старовина. 1997. №2. С. 3—4; Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.,- С. 5.
- Коровкін Ф. П. Історія стародавнього світу. Підручник для 6 класу середньої школи. К., 1992.
- ³Шлагінова О. І., Шлагінов Б. Б. Історія стародавнього світу. Пробний підручник для 6 класу 11-річної середньої школи. К., 1994.
- ⁴Грушевський М. Всесвітня історія в короткому огляді. Вид. друге. К., 1917. Ч. 1.- С/4.
- ⁵Малій О. Робочий зошит і історії стародавнього світу. Для 6 класу середньої школи. Частина 1, 2, 3. Львів, 1996.
- ⁶Баханов К. Робочий зошит з історії середніх віків. Частина 1, 2. Львів, Київ, 1996; Баханов К. О. Історія України з найдавніших часів до XVI ст. Робочий зошит учня. 7 клас. К., 1997.

С. Б. БУЙСЬКИХ (Київ)